

Journalismong Tagalog sa *Renacimiento Filipino* (1910-1913): Pagbibinhi ng Makabayang Sanaysay sa Panitikan ng Pilipinas

Eulalio R. Guieb III

Ang journalismong Tagalog sa pahayagang *Renacimiento Filipino* (1910-1913) ay maituturing na isa sa mga panimulang pagpupunla ng makabayang sanaysay sa panitikan ng Pilipinas. Ang dalawampu't walong sanaysay nina Francisco Laksamana, Faustino Aguilar, Carlos Ronquillo, Precioso Palma, Julian C. Balmaseda, Iñigo Ed. Regalado, Dionisio S. Agustin at iba pang sinuri sa pag-aaral ay kumakatawan sa saloobin ng mga mamamayan sa pagbubuwag ng mga moog ng mga baluktot na kamalayang pinamayani kapwa ng katatapos na pananakop ng mga Español at ng nanghihimasok na mga Amerikano.

May apat na pananaw na tinukoy ang pag-aaral na siyang binatikos ng mga sanaysay sa *Renacimiento Filipino*. Ang una ay tungkol sa mga bagay o pangyayaring itinalaga raw ng Diyos. Ang ikalawa ay ang sadya raw na hindi pagkakapantay-pantay ng mga tao. Ikatlo ay ang likas raw na katamaran ng mga Filipino na siyang isa sa mga sanhi ng kahirapan ng mga mamamayan. At ikaapat ay ang pagtanggap ng mga Filipino na ang Estados Unidos ang tagapagligtas ng Pilipinas.

Keywords: Renacimiento Filipino, sanaysay, journalismong Tagalog, kasaysayang kolonyal

Pagtipa sa Kuwerdas ng Kasaysayang Binusalan ng Ilusyon

Isinusulong ng pag-aaral na ito na ang journalismong Tagalog sa *Renacimiento Filipino* ay isa sa mga panimulang pagbibinhi ng maaaring tawaging makabayang sanaysay sa panitikan ng Pilipinas, na siya rin namang kategoryang inilapat ng mga iskolar ng panitikan sa mga ganitong uri ng akda (e.g., Abadilla, 1950; Cruz-Lucero, 1994; Lumbea, 1984, 2000; Mojares, 1994).¹

Ang *Renacimiento Filipino* ay isang lingguhang pahayagang nabuhay mula 1910 hanggang 1913. Nahahati ang pahayagan sa dalawang bahagi: ang unang bahagi ay naglalaman ng mga artikulong nakasulat sa wikang Español, samantalang ang ikalawa ay sa wikang Tagalog. Matapos ang 1913 ay naging independienteng pahayagan ito, na tinawag na *Muling Pagsilang* (Agoncillo, 1953), na binago rin sa taong iyon sa *Taliba* (Tiongson, 1994).

Bunga ang *Renacimiento Filipino* ng isang kontrobersiyal na isyu sa kasaysayan ng journalismo sa bansa. Noong 30 Oktubre 1908 ay inilathala ng *El Renacimiento* ang editoriyal nitong “Aves de rapiña” na sinulat ni Fidel Reyes. Ang *El Renacimiento* ay isang lingguhang pahayagang sinimulan ni Rafael Palma noong 1901. Sa Español nakasulat ang mga artikulo nito, subalit may seksyon sa wikang Tagalog: ang *Muling Pagsilang*. Hindi nagustuhan ni Dean Worcester, na siyang Kalihim ng Interior noon, ang mga atake ng editoriyal sa mga patakaran ng Estados Unidos. Sinampahan niya si Reyes ng kasong libelo, kabilang ang editor nito na si Teodoro M. Kalaw, ang may-ari nito na si Martin Ocampo, maging ang patnugutan ng *Muling Pagsilang* na ang direktor ay si Lope K. Santos at ang editor ay si Faustino Aguilar. Natalo sa kaso ang *El Renacimiento* noong 1910. Sinentensiyahan ng pagkakakulong at matataas na danyos sina Reyes, Kalaw at Ocampo (United States v. Martin Ocampo, et al., 1910). Noong taon ring iyon ay nagsara ang pahayagan. Kinumpirma noong 1914 ng Korte Suprema ng Estados Unidos ang kasong libelo. Hindi nakulong ang mga mamamahayag dahil pinatawad sila ni Governor-General Francis Burton Harrison (Agoncillo, 1990; Cruz-Lucero, 1994; Palma, 1994; Schirmer & Shalom, 1987). Sa kabila nito ay hindi natinag ang mga mamamahayag: binuhay ni Ocampo noong 1910 ang pahayagang *Renacimiento Filipino*, binuo ni Reyes noong 1912 ang pahayagang *Revista Economica* (Tiamson, 1994), naging miyembro si Kalaw ng Philippine Assembly noong 1909-1912 at kalihim nito noong 1912-1916 (Tiamson & Tionson, 1994), ipinagpatuloy ni Aguilar ang *Muling Pagsilang* na tinawag na niyang *Taliba* simula noong 1910 (Tionson, 1994), at ipinagpatuloy ni Santos ang kaniyang pakikisangkot sa mga usapin ng mga manggagawa at pagsulat ng mga radikal na obrang maka-manggagawa (Tionson & Picart, 1994).

Wala pang katawagang ‘sanaysay’ noon sa Pilipinas para sa mga ganitong akda sa Tagalog, subalit ito na rin ang categoryang gagamitin ko sa pag-aaral upang isulong ang pagtinging mga halimbawa ito ng mga nagsisimulang sanaysay sa Tagalog sa panahon ng pananakop ng mga Amerikano. Ginagamit naman na noon ang ‘essay’ para sa mga akdang Español at Ingles na nasa ganitong anyo.² Ayon kay Abadilla (1950), masasabing isinilang noong 1938 ang terminong ‘sanaysay’ para sa mga akdang nasusulat sa Tagalog at ibang wika sa Pilipinas liban sa Español at Ingles “nang malathala ang dalawang una at huling bilang ng rebistang *Panitikan*” (p. ix). Ang ‘sanaysay,’ aniya, ay “pagsasalaysay ng isang sanáy, o nakasulat na karanasan ng isang sanáy sa pagsasalaysay” (p. ix).

Maraming iskolar ang tumukoy sa ugat ng sanaysay na Tagalog sa mga akda nina Jose Rizal (“Sa mga Kababayang Dalaga ng Malolos,” 1889), Marcelo H. del Pilar (“Katungkulang Gagawin ng mga Anak ng Bayan,” 1893), Emilio Jacinto

(*Kartilya ng Katipunan*, 1894, at *Liwanag at Dilim*, 1896), Apolinario Mabini (“Ang Tunay na Sampung Utos,” 1898), at Andres Bonifacio (“Katungkulang Gagawin ng mga Z. LL. B.,” 1893, at *Ang Dapat Mabatid ng mga Tagalog*, 1896), (Lumbera, 1984, 2000; Lumbera & Lumbera, 1982; Majul, 1964; Quirino & Hilario, 1924; Tiongson & Cruz-Lucero, 1994). Ayon rin sa mga iskolar, ang kauna-unahang sanaysay na Tagalog ay ang introduksiyong sinulat ni Tomas Pinpin sa sarili niyang libro noong 1610, ang *Librong Pagaaralan nang mga Tagalog nang Uicang Castila*, na kinikilalang kauna-unahang inilathalang akda ng isang ladinong Tagalog (Cruz-Lucero, 1994; de los Santos, 1913; Lumbera, 1986; Rafael, 1988). Naririyang rin ang *Meditaciones: cun manga mahal na pagninilay na sadia sa Santong pageexercisios* na sinulat ni Padre Pedro de Herrera noong 1645, na tungkol sa pangongonsensiya ng awtor sa mga Kristiyano (Lumbera, 2000). Binanggit ang akdang sinulat ng paring katutubong si Modesto de Castro noong 1864, ang *Pag susulatan ng Dalauang Binibini na si Urbana at ni Feliza*; ang akda ay hindi lang pagtatangka sa pagsisimula ng anyong nobela kundi isa ring koleksyon ng mga sanaysay na Tagalog (Cruz-Lucero, 1994; Lumbera, 2000; Lumbera & Lumbera, 1982). Ang makabayang tradisyon sa sanaysay na Tagalog ay pinag-ibayo sa mga lathalaing lumabas sa dyaryong *Muling Pagsilang* mula 1901-1910 (Zafra, 1993), na ipinagpatuloy sa *Renacimiento Filipino*.

Hindi maipagkakailang ang mahabang panahong pananakop ng mga Kastila sa Pilipinas ay nag-iwan ng sugat sa kamalayan ng mga Filipino. Ang mga sugat na tumudla sa katauhan, kaluluwa at kamalayan ng mga mamamayan ay tila sandaling pinaghilom ng rebolusyon ng Katipunan. Hindi pa ganap na naghihilom ang mga sugat nang ang bagwis ng neokolonyalismo, kasabay ng pagtatakwil ng mga ilustradong Filipino sa paninindigan ng Katipunan, ay namayagpag sa pagtatapos ng siglo 19 at sa pagpasok ng siglo 20. Sa ganitong kontekstong historikal nabuhay ang *Renacimiento Filipino*.

Dapat ring isaalang-alang na ang pagtatangka ng mga pahayagang magbigay ng kritikal na panunuri sa mga kaganapan sa Pilipinas sa ilalim ng pamumuno ng Estados Unidos ay sa panahong nalalambungan ang bansa ng mga dimakatarungang batas. Halimbawa ng mga batas na ito ay ang mga sumusunod: ang Sedition Law (1901) na nagpapataw ng kamatayan o mahabang pagkakakulong sa sinumang nagnais na ihiwalay ang Pilipinas mula sa Estados Unidos; ang ‘Ley de Bandolerismo’ o Brigandage Act (1902) na nagpapataw rin ng kamatayan o mahabang pagkakabilanggo sa sinumang armadong lumalaban sa mga Amerikano o tumutulong sa mga armadong Filipino, na binansagan ng naturang batas na mga tulisan; at ang Reconcentration Act (1903) na naglilimita sa galaw ng mga tao sa kani-kanilang mga lugar (Constantino, 1975; Kalaw, 1926, 1939).

Ang kalayaang ipinagwagi ng mga katipunero mula sa mga Kastila ay inagaw ng kolonyalistang Amerika, na noong mga panahong iyon ay pinalalawak ang saklaw ng panghihimasok sa mga bansa sa Asya, Pasipiko at Amerika Latina (Constantino, 1970). Ang sugat na itinarak ng punyal ng pananakop ng mga Kastila ay naging pilat na muling hiniwa ng sundang ng pananakop ng makabagong kolonyalismo ng Estados Unidos.

Sa katunayan, maging ang pagtingin sa bahaging ito ng ating kasaysayan ay punung-puno ng mga kontradiksyong nito lamang mga nagdaang taon dahan-dahang naililina ng ilang mga historyador na ang pagsusuri ay taliwas sa balangkas ng pagsusuring ipinamana ng mga kolonyalista mismo (Constantino, 1986). Nagkakaisa sina Agoncillo (1990), Constantino (1970, 1975, 1977), Covar (1993), Iletto (1979), Salazar (1983, 1997, 1999a), Scott (1982) at Veneracion (1983-1984) na kailangang bigyan ng makabayang punto de bista ang ating kasaysayan. Bagamat hindi sila nagkakasundo sa kanilang historiograpiya, nagkakaisa naman sila sa pagsasabing madalas ay nakaliligtaan ang pananaw ng mga tinatawag na mga nasa laylayan ng kapangyarihan. Ang mga marhinalisadong pananaw na ito ang tinatawag ni Constantino na kasaysayan ng mga umid (Scott, 1982).³

Ang mga pangyayari sa Pilipinas sa pagpapalit ng siglo 19 tungo sa siglo 20 ay isa sa mababansagan kong yugtong pinamayanan ng pagkakanulo at pagkukuwanri. Isa rito ay ang pagtinging iniligtas tayo ng Estados Unidos mula sa España, na pinabulaanan ni Constantino (1970):

The revolution against Spain and the war against America are not two separate epochs. They constitute one and the same historical phase of our anti-colonial struggle. Our war against the Americans was merely a continuation of our fight for freedom. Whereas in the first phase, in our struggle against Spain, we were in the process of fighting for independence, in the war against America we were defending an independence already won. (p. 70)

Sa madaling salita, nabuhay ang *Renacimiento Filipino* sa panahon ng sabayang paghimig at pagtutuwid sa mga sintunadong kuwerdas sa kamalayang Filipino.

Paghabi ng mga Sintunadong Kuwerdas

Ang rebolusyon ay isang tradisyon. Marahil, ang maikling pangungusap na ito ang makapaglalarawan sa kaluluwang Filipinong nanulay sa mahabang historikal

na kontinuum ng pambansang pagbabago. Ang kasaysayan ng Pilipinas ay kasaysayan ng pagtutol, paglaban at pakikidigma. Sa kabila ng watak-watak o pambansang pananagumpay ng mga himagsikang isinulong ng mga indio, ang kasaysayan ng Pilipinas ay kasaysayan rin ng pagkukunwari at pagkakanulo (Agoncillo, 1990).

Sa ganitong kontekto, paano pinayungan ang anino? Paano pinagtakpan ang katotohanan? Sinabi ni Constantino (1970, 1975, 1977) na ang realidad noong panahon ng mga Kastila ay inilukob sa saya ng relihiyon, samantalang noong panahon ng mga Amerikano, ang katotohanan ay tinakluban ng himas ng edukasyon.

Ito ang panahong nabuhay at namatay (o pinatay) ang mga makabayang pahayagan, tulad ng *La Solidaridad*, *Kalayaan*, *Republica Filipina*, *El Heraldo de la Revolucion*, *La Independencia*, *El Nuevo Dia*, *El Renacimiento* kasama ang *Muling Pagsilang*, at *Renacimiento Filipino* (Kalaw, 1926, 1939; Tiongson & Cruz,-Lucero, 1994; Zafra, 1993).⁴ Sa panahon ng *La Solidaridad* ay naglabasan rin ang mga polyetong katulad mismo ng porma ng librito ng mga misang Español, na maituturing ding mga sanaysay. Isang halimbawa nito ay ang *Ang Dapat Mabatid ng mga Tagalog* ni Andres Bonifacio, na ikinakategorya bilang isang hibik. Maidaragdag sa mga hibik na ito ang kanyang tulang *Ang Katapusang Hibik ng Pilipinas*, na kabilang sa trilohiyang hibik; ang dalawang una ay ang *Ang Hibic ng Filipinas sa Inang España* ni Hermenegildo Flores at ang *Ang Sagot ng España sa Hibic ng Filipinas* ni Marcelo H. del Pilar (Agoncillo, 1963; Almario, 1993; Corpuz, 1989).

Sa pagtatapos ng pananakop ng España sa Pilipinas at sa pagdating ng mga Amerikano sa bansa ay mahalaga ang naging papel ng mga mamamahayag na Filipino na nagsulat sa Español at Tagalog. Hindi saklaw ng pag-aaral na ito na isa-isahin ang mahahalagang akdang ito. Subalit isang bagay ang tiyak: binangga ng mga ito ang maraming maling patakaran, kalakaran at kaisipang pilit na pinaiiral ng mga mananakop noong mga panahong iyon. Ito ang naging pamantayan ko sa paggamit ng salitang 'kritikal' para sa mga ganitong uri ng sanaysay: ang pagbangga sa mga mapaniil na kaisipang isinulong ng mga mananakop.

Ang kasalukuyang pag-aaral ay nakatuon sa *Renacimiento Filipino*. Kabilang sa mga manunulat nito ang mga nobelistang kabilang sa pag-aaral na ito: Faustino Aguilar, Francisco Laksamana, Precioso Palma, Iñigo Ed. Regalado, Carlos Ronquillo; ang makatang si Julian Cruz Balmaseda; ang kritikong si Dionisio San Agustin; at ilan pang mga manunulat na sina S. Gala at iba pang nagpakilala lamang sa kanilang sagisag-panulat, tulad ng Leonidas, Sinaganis at Hercules.

Inuulit ko, itinuturing ng kasalukuyang pag-aaral na ang mga artikulong ito ay hindi lamang mga lathalaing journalistiko. Isinusulong ko na ang mga artikulong ito ay pundasyon ng makabayang sanaysay na Tagalog sa panitikan ng Pilipinas. Taglay ng journalismong ito—na maituturing na panitikan—ang tatag ng pagdadalumat sa mga kontradiksyon ng lipunang Filipino noong mga panahong iyon.

Mga pamamaraan ng pagkalap ng datos

Sinuyod ko ang lahat ng isyu ng seksyong Tagalog ng *Renacimiento Filipino* sa Lopez Museum noong Hunyo hanggang Setyembre 1993. Hindi ko na nagawang bilangin pa ang lahat ng mga artikulong aking binasa upang makagawa ng panimulang pagtataya sa mga artikulo. Nang maihanay ko na ang aking mga napili ay isa-isa kong sinulat-kamay ang mga artikulo. Sinigurado kong wala akong binagong baybay sa mga salita.

Dalawampu't walong (28) akda mula 1910 hanggang 1913 ang aking napili buhat sa labing-isang (11) manunulat:

	Awtor	Sagisag-panulat	Sanaysay	Pahina at Petsa ng pagkakalathala
1	Francisco Laksamana	Fidel	Larawan ng Buhay: Gutom at Pananalat	1(1): 22-27, 28 Agosto 1910
2	Francisco Laksamana	Fidel	Noon at Ngayon (unang bahagi)	1(12): 27-28, 28 Setyembre 1910
3	Francisco Laksamana	Fidel	Noon at Ngayon (ikalawang bahagi)	1(13):22-23, 7 Oktubre 1910
4	Francisco Laksamana		Pangarap daw ang Pagkakaisa	1(18): 24-25, 14 Nobyembre 1910
5	Francisco Laksamana		Lamig at Init (Dili-dili)	1(19): 28, 21 Nobyembre 1910
6	Francisco Laksamana		Mga Aral na Tutupdin	1(21): 26, 7 Disyembre 1910
7	Francisco Laksamana		Ginugunitang Nagdaan: Sa Pagbabangong Puri	1(22): 26-27, 14 Disyembre 1910
8	Francisco Laksamana		Kristong-Dios at Kristong-Tao	1(23): 23-24, 21 Disyembre 1910
9	Francisco Laksamana		Pag-asa at Pananalig	1(26):32-33, 14 Enero 1911
10	Francisco Laksamana		Ang tunay na paglilingapan	1(28): 27-28, 28 Enero 1911

11	Francisco Laksamana		Dios at Katalagahan	1(32):30, 28 Pebrero 1911
12	Francisco Laksamana	Diego Bantil	Ang panahon ay ginto	3(78): 1063-1064, 14 Pebrero 1912
13	Faustino Aguilar		Ako ay ano?	1(1): 23, 7 Hulyo 1910
14	Faustino Aguilar		Lakas ng Damdamin: Ang Katiyagaa'y Bunga ng Pagkapalulong	1(2): 23-24, 14 Hulyo 1910
15	Faustino Aguilar		Laban sa Kasabian ng Malalaki: Isang Kaparaanan sa Pagtatanggol	1(7): 23-24, 21 Agosto 1910
16	Faustino Aguilar		Isa sa Libo Nating Katungkulan	4(10): 471-472, 14 Setyembre 1913
17	Carlos Ronquillo	Crispin	Tao	1(5): 23-24, 7 Agosto 1910
18	Carlos Ronquillo	Crispin	Isang Pagtatapat	1(9): 23, 7 Setyembre 1910
19	Precioso Palma	Palaspas	Mga Haka't KuroKuro: Suliranin Nang Panahon	1(26): 23, 14 Enero 1911
20	Precioso Palma	Palaspas	Iwan ang "Kahapon": Patungkol sa 1 ng Mayo	1(40): 23, 28 Abril 1911
21	Precioso Palma		Ang buhay ng pahayagan	numero extraordinario, 7 Hulyo 1913, p. 127
22		Sinaganis	Tungkol sa Mga Kababalaghan	1(5): 28-29, 7 Agosto 1910
23		Leonidas	Pagkamatay sa katutubong ugali?	1(15): 31-32, 21 Oktubre 1910
24		Hercules	Ang Kapalaran nang Manggagawa: Alay sa mga Kawal-Dalita	1(23): 33-34, 21 Disyembre 1910
25	Julian C. Balmaseda		Ang naitutulong ng kapisanan sa ikatututo ng Bayan	3(136): 1395-1396, 28 Abril 1913
26	S. Gala		Ang mga Paaralang Bayan: Dagdagan ang Gugol	1(5): 33, 7 Agosto 1910
27	Iñigo Ed. Regalado		Ang ating banal na tungkulin	numero extraordinario: 128 7 Hulyo 1913
28	Dionisio S. Agustin		Katangian pa ñg manggagawang pilipino	numero extraordinario: 46-147 7 Hulyo 1913

Wala akong pagtatangkang gumawa ng representasyon ng bawat taon. Simple lang ang aking naging pamantayan sa pagpili: ang tingin kong kritikal na pagtalakay ng mga manunulat sa mga kaganapang nangyayari noon sa bansa. Tulad ng tinuran ko na sa naunang seksyon ng pag-aaral, ang ibig kong sabihin ng 'kritikal' ay iyong mga akdang sumasalungat sa mga sintunadong kamalayang minana buhat sa mga Kastila o iyong mga di-makataong pananaw na ipinangangalandakan ng mga Amerikano.

Kung tutuusin ay marami pang puwedeng idagdag na sanaysay sa ganitong kategorya subalit hindi na iyon kakayaning saklawin ng kasalukuyang pag-aaral. Sa ngayon ay tinitipon kong muli ang mga sanaysay upang ilathala sa isang antolohiya.

Maraming pagkakataong gumamit ng sagisag-panulat ang mga manunulat ng *Renacimiento Filipino*. Kinonsulta ko ang *Tagalog Periodical Literature* ni Teodoro A. Agoncillo (1953) para sa kanilang mga tunay na pangalan. Dito ko nalaman na ang mga sagisag-panulat na Fidel at Diego Bantil sa *Renacimiento Filipino* ay kay Francisco Laksamana, ang Crispin Resurreccion ay kay Carlos Ronquillo, at ang Palaspas ay kay Precioso Palma. Walang banggit kay Agoncillo kung sino sina Sinaganis, Leonidas at Hercules, at hindi ko rin matagpuan ang mga ito sa iba pang aklat na sinangguni (e.g., Galang, 1936; Garcia, 1965; Tiongson & Cruz-Lucero, 1994).

Pagbabaklas sa mga Moog ng Kolonyalismo

May apat na pangunahing tema akong tinukoy sa 28 piniling sanaysay. Una ay tungkol sa mga bagay o pangyayaring ikinakawing na kalooban ng Diyos, kabilang ang mga kababalaghan at iba pang bagay na itinalaga raw ng Diyos. Ang ikalawa ay ang pinaiiral na pananaw na hindi maisasakatuparan ang pagkakapantay-pantay sa lipunan. Ikatlo ay ang likas raw na katamaran ng mga Filipino na siyang isa sa mga pangunahing sanhi ng kahirapan ng mga mamamayan. Ang ikaapat ay ang maluwig raw na pagtanggap ng mga Filipino sa pagpasok ng Estados Unidos sa bansa, bagay na tumuturo sa pananaw na ang Estados Unidos ang tagapagligtas ng Pilipinas.

Ang mga nabanggit na tema sa itaas ay pawang mga himig ng sintunadong kuwerdas sa kamalayan. Iisa-isahin ko ang mga ito sa bahaging ito ng pag-aaral.

1. Lahat ng bagay ay kalooban ng Diyos. Mahalaga ang pagsamba at paggalang sa mga kababalaghan at anumang bagay o pangyayaring itinalaga ng Diyos.

Ang Katolisismong bitbit ng mga Kastila ay latigong ipinanlatay sa kaliit-liitang tupi ng utak at sa kasuluk-sulukang himaymay ng kalamnan ng katauhang Filipino. Sa katunayan ay kinapon ng Katolisismong Romano ang maraming aspekto ng identidad ng mamamayang Filipino, kahit na sabihin pa, kung susundan sina Covar (1974, 1993), Iletto (1979, 1983), Nofuente (1996), Rafael (1988) at Salazar (1997, 1999a, 1999b), na tinanggap ng maraming Filipino ang mga aral ng Katolisismong Romano nang may pagdududa at pagbasang taliwas sa mga intensyon ng simbahan. Marami sa mga artikulo sa *Renacimiento Filipino* ay hindi lamang naglalarawan ng epekto ng bulag na pananampalataya sa Diyos kundi ay tinuligsa rin ang kamalian ng isang inakalang wastong relihiyon.

Ang tiwaling ugnayan ng relihiyon at kalakal ang hinimay ng sanaysay na “Tungkol sa mga Kababalaghan” ni Sinaganis (1910). Bawat kakaibang pangyayari tulad ng isang mapaghimalang Santo Niño o isang kahoy na haliging may larawan ng Birhen, maging isang bagong panganak na kabayo na may mukhang unggoy, ay agad-agad na ikukurong talagá o himala ng Diyos. Habang ang mamamayan ay nahihiwagaan sa mga milagrang ito, pinagigiling naman ng mga alagad ng Simbahan ang pabrika ng panalangin habang pinaaandar naman ng mga diyos ng kalakal ang pabrika ng manipulasyon. Kadalasan, ang mga alagad ng Simbahan ay sila ring mga diyos ng kalakal. Sa pagtatapos ng artikulo ay itinanong ito ng awtor: “Ano ang mapapala natin sa pagsamba o paggalang sa mga kababalaghan?” (p. 29).

Ganito rin ang tinalunton ng “Dios at Katalagahan” ni Laksamana (1911b). Binangga ng sanaysay ang sinasabi ng mga *banal* na ang pagsabog ng bulkang Taal ay kalooban ng Diyos. Ang pagpipiit ng kaisipan sa isang masagwang pananampalatayang tulad nito, ayon sa artikulo, ay “nagliliikha ng katamaran, ng kapabayaang at pagpapatay-patayan” (p. 30). Tahasang ipinamukha ng sanaysay na “ang paniniwalang kalooban ng Dios ang *lahat* ay mali, at di ganito lamang, kundi pagtampalasan sa Dios” (p. 30, nasa orihinal ang diin). Nagkaroon ng higit na malawak na panlipunang dimensyon ang sanaysay nang iugnay ang epekto ng bulag na pananampalataya sa Diyos sa pakikibaka tungo sa pambansang kasarinlan.

Kung lahat ay kalooban ng Dios, ay maisisisi pala sa Dios, pati ng pagkapasa amerikano ng Pilipinas na di kanilang lupa, at kalooban pa rin ng Dios pati ng ilang palakad dito ngayon na di ibig, bagkus idinaraing ng bayan.

At kung kalooban ng Dios ang lahat, sa pakikibaka ay di na pala kailangang gumamit ng baril ni magkukubli sa himpilan, pagka't hindi rin lamang maaano kung di kaibigan ng Dios. (p. 30)

Sa halip na maghalukipkip at hayaan na lamang ang kapalaran, ipinagdiinan ng “Diyos at Katalagahan” (Laksamana, 1911b) na ang kaisipang ito ay “dapat nang ibaon sa lilim ng mga bagong dunong ng tao na kumilos, magsumikap, palayain ang pag-iisip” (p. 30).

Hindi rin nalalayo sa ganitong panawagan ang itinambuli ng “Mga Haka’t KuroKuro: Suliranin Nang Panahon” ni Palma (1911b). Matapos kuwestiyunin ang pagkiling ng Diyos sa malalakas dahil pinababayaang Niyang patuloy na maapi ang mahihina, ang tanging nalalabing sandata ng mga inaapi ay ang pagtatanggol sa katwiran na siyang maghahatid sa kanila sa daan ng liwanag.

Kaya’t kapag ang katwiran ay binayaan at pinamalagi sa isang pagpapabaya ang lahat at iniaasa sa ‘talaga’ ng Diyos ay di mamamalas ni kailan man ang pamamanaag ng araw ng katubusan at pagkawagayway ng watawat sa pagkakapantay-pantay ng lahat.

Ang pagwawagi ng isang lahi, ang pananagumpay ng isang bayan, ang ikasusumpung ng isang hangad at ang pagkahango ng isang na sa hirap, ay na sa isang di pagpapabaya at pagtatanggol ng katwiran, buhay at karangalan. (p. 23)

Isang konkretong ekspresyon ng eskapistang kamalayang bunga ng mga aral ng Simbahang Katoliko ay ang pagtutuon ng mamamayan sa mga gawaing simbahan lamang hanggang tuluyang limutin nila ang tungkulin sa bayan. Ito ang kabuuan ng sanaysay na “Lakas ng Damdamin: Ang Katiyaga’y Bunga ng Pagkapalulong” ni Aguilar (1910c). Sa katunayan, ito ay isang pag-aaral sa kung gaano kalaking halaga ang nagugugol ng isang pangkaraniwang mamamayan sa pagsunod sa mga palakad ng simbahan, (halimbawa, kuwintas, kalmen, kandila araw-araw, pamisa, at ambag sa mga pista) na dapat sana ay mas ginugol ng isang maralita sa kaniyang pagkain. Iminungkahi ni Aguilar na ang halagang ito at ang katiyagaang ito ay higit na makabubuti kung ang mga ito ay ibabaling hindi sa dambana ng Simbahan kundi sa “dambana ng bayan” (p. 24). Ang katiyagaang ito ang hahango sa mga maralitang Filipino sa kumunoy ng kamangmangan at kahirapan:

Gunitain ninyong sandali kung ano ang nangyari sana sakaling ang tinurang damdamin ay napahilig halimbawa sa pagtatayo ng mga pagawaan at makikitang sa lugal ng nagpapalaguan sa laking mga simbahan, ay mga pagawaang maaaliwalas ang natatayo ngayon, sa lugal ng mga bahay-pari ay mga bahay sana ng karunungan ang hinahangaan natin at sa lugal ng mga dambanang sagana sa yaman, ay mga tahanan sanang sagana sa kaligayahan. (p. 23)

Habang binabatikos ng mga sanaysay na ito ang kabulaanan ng bulag na pananampalataya ay pinagtibay naman ng mga ito ang pananalig sa katwiran at pagtupad sa tungkuling ipagtanggol ito. Higit na kapansin-pansin ito sa “Kristong-Dios at Kristong-Tao,” muli ni Laksamana (1910b). Parang sermong ipinangaral ng sanaysay ang karapatan ng mga mahihina at inaapi. Sinermunan din ng artikulo ang mga mayayaman at naghahari-harian sa lipunan sa kanilang pang-aabuso sa kahinaan ng mga maliliit.

Kinakailangang ituro rito, na di sapagkat ang tao’y mayaman at masalapi ay may katwiran nang kandilihin ng pinuno, iayo ng namamahala, umuyam sa mahihirap, umilit pati sa tumutulong pawis ng walang makain.

Kinakailangang ituro rito, na, hindi sapagkat maralita ay ipayurak na ang dangal at magpapakababang-asal sa harap ng kaniyang matwid na naalipusta. (p. 24)

Bagamat sinasabi ng mga sanaysay na binanggit sa itaas na dala-dala ng mamamayan ang mga tiwaling kaugaliang dulot ng mga baluktot na kaisipan, hindi nagkulang ang mga ito sa pag-uugat ng problema: na ang mga ito ay bunga ng mga maling aral ng pananampalatayang Romano. Sa paghahain ng mga bagong aral ay nagkakaroon ng pagbibigay ng bagong hugis o aral sa depinisyon ng Diyos.

Pangunahin sa mga bagong aral na ito, ayon muli sa sanaysay na “Lakas ng Damdamin: Ang Katiyagaa’y Bunga ng Pagkapalulong” ni Aguilar (1910c), ay ang pagkilala na “kailanma’y mabuting sa *nangyayari* hanguin ang mga batayan ng alin mang pagkilos” (p. 24). Kakikitaan ito, at ang mga naunang nabanggit na akda, ng hibla ng panlipunang panunuring materialista na taliwas sa balangkas ng kaisipang isinasapakete ng Simbahan at ipinakokonsumo sa mamamayan.

Mahihinuhang ang mga nabanggit na sanaysay sa itaas ay humalaw kay Emilio Jacinto sa kaniyang dalawang akdang Tagalog: ang “Ang Maling Pagsampalataya” at “Ang Gumawa” na kapwa nasa *Liwanag at Dilim* (nasa Almario, 1993; Salazar, 1999b). Muli namang babanggitin ni Lope K. Santos ang mga ganitong pananaw sa isang monograph na kaniyang inilathala noong 1912, ang *Hindi Talaga ng Diyos* (Cruz-Lucero, 1994).

2. Ang minimithing pagkakapantay-pantay ay likha lamang ng imahinasyon at kailanman ay hindi magkakatotoo dahil sadyang may pagkakahati-hati sa katayuan ng tao: may panginoon at may alipin.

Isa sa mga paraan upang lalong mapangibabawan ng mga mananakop ang kanilang mga sinasakop ay ang ipangaral ang hindi pantay na antas ng pag-unlad ng mga lahi, kung saan higit na dakila ang kanilang lahi kaysa bansang sinasakop. Ipinagpapalagay ko na ang kaisipang ito ay tumagos sa kamalayang Filipino sa pamamagitan ng mga aral ng Simbahan noong panahon ng Kastila at sa itinuro sa mga aklat na ipinamudmod noong panahon ng mga Amerikano. Ito ay upang bigyang-katwiran ang kawalan ng katwiran ng kanilang dominasyon sa bansa. Isang halimbawa ay ang serye ng mga artikulong inilathala noong 1864 ng *La Verdad*, isang pahayagan ng Madrid (Burgos, 1864). Bagamat ang mga artikulo ay tungkol sa mga usaping pang-Simbahan, malinaw na ang mga sulatin ay lumalait sa lahing Filipino:

The Filipino by reason of his idiosyncrasies, his character, the influence of climate or race is not good in the discharge of high duties. It is a vulgar truism that the Tagalog is an excellent Soldier, a commonplace Corporal, a poor Sergeant, without any ability or capacity to perform the work of an Officer because of his unfitnes for the position. (*La Verdad*, sa banggit ni Burgos, 1864, p. 30)

Ang pag-angkin ng mga Amerikano sa ating bansa ay nakaugat rin sa pananiwalang ang mga Filipino ay isang mababang lahi, isang bungkos ng mga di-turuang hayop. Mahihiwatigan ito sa kritisismo ni Blount (1913) sa pamamalakad ng Estados Unidos sa Pilipinas: “Now the reason the [U.S.] nation blundered into taking the Philippines was that it believed the Filipinos to be not a people, but a jumble of savage tribes” (p. 625).

Sa katunayan, binanggit ang ganitong pananaw sa mga pahayag noon ng presidente ng Estados Unidos na si William McKinley na unang lumabas sa

Christian Advocate: “...(3) that we could not leave them to themselves—they were unfit for self-government—and they would soon have anarchy and misrule over there worse than Spain’s was; and (4) that there was nothing left for us to do but to take them all, and to educate the Filipinos, and uplift and civilize and Christianize them, and by God’s grace do the very best we could by them, as our fellow-men for whom Christ also died” (banggit sa Schirmer & Shalom, 1987, pp. 22-23). Sinabi naman ni William Howard Taft na ang mga Filipino ay hindi tao: “they are not a people” (sinipi buhat kay Blount, 1913, p. 630).

May ilang sektor ng mga Filipino na tinanggap ang baluktot na pananiwalang ito. Sa kampanya para sa dagliang kalayaan ng Pilipinas mula sa mga Amerikano, iniharap ng mga Nationalistang miyembro ng Comite de Intereses Filipinas ang isang petisyong nagsasaad ng pagkakahati ng mga Filipino sa dalawa: ang *directing class* at ang *popular masses* (Kalaw, 1926). Ito ang pangunahing laman ng binigkas nina Vicente Ilustre at Alberto Barretto sa mga miyembro ng Congressional Party noong Agosto 1905 na pinamumunuan ni Taft, na noon ay Secretary of War. Ang petisyon ay nilagdaan ng mga sumusunod: Simeon A. Villa, Justo Lukban, Galicano Apacible, Vicente Ilustre, Alberto Barretto, M. P. Leuterio, Macario Adriatico, Pascual Ledesma, Dominador Gomez at Teodoro Sandiko (Kalaw, 1926). Bagamat mahaba ang sipi sa ibaba ay minabuti ko pa ring isulat rito ang halos kabuuan ng petisyong kanilang iniharap:

- (a) It is an irrefutable fact that the Filipino people are governable... When a people such as the Filipinos give signal evidence of their capacity to obey during a period of over three hundred years... among other powers, they possess that of assimilation in a marked degree – an assimilateness which distinguishes them from other people of the Far East...

- (c) If the Philippine Archipelago has a governable *popular mass* called upon to obey and a *directing class* charged with the duty of governing, it is in condition to govern itself. These factors... are the only two by which to determine the political capacity of a country: an entity that knows how to govern, the *directing class*, and an entity that knows how to obey, the *popular masses*.” (pp. 293-294; nasa orihinal ang diin)

Ito ang mga kaisipang tinuligsa ng mga sanaysay ng *Renacimiento Filipino* na aking nakalap. Ang mga pamamaraan ng panlalait sa katauhan ng mga tinaguriang mangmang na Filipino ay inilarawan ng sanaysay na “Tao” na sinulat ni Ronquillo (1910a) sa sagisag-panulat na Crispin Resurreccion. Ipinakita nito ang masalimuot na pananamantala ng mga naghahari-harian sa lipunan at kung paanong ang paglalapastangang ito sa katauhan ng isang pagkaraniwang mamamayan ay lalong nagpalubog sa kaniya sa kumunoy ng pang-aapi. Sa tahasang pagtukoy sa mga galamay ng “panghihithit,” sa mga “kauluan” ng iba’t ibang institusyon (tulad ng simbahan, hustisya, pamahalaan, kalakal at siyensiya) at pagsasalaysay sa kronolohikal na daloy ng buhay ng isang tao mula duyan hanggang hukay ay mapait na ipinadama ng sanaysay ni Ronquillo ang dumadagundong na galit ng isang taong nawalan na ng pag-asa sa buhay, sa isang uri ng buhay na hindi mabanaagan ng tunay na kabuluhan ng buhay.

Ang deshumanisasyon ng mamamayang Filipino, partikular ng manggagawa, na dulot rin ng mababang pagtingin sa Filipino bilang tao, ang siyang temang tumutuhog sa “Ako ay ano?” (Aguilar, 1910a). Ipininta ng artikulo ang malaking agwat sa kabuhayan ng isang among Amerikano at isang manggagawang Filipino at kung paanong ang huli ay ibinulid ng pamahalaan sa buslo ng “patente, rentas internas at iba pang buwis” (p. 14). Sa isang sistemang sinasabing binubuhay ng kabihasan at karunungan, ang tao naman ay hindi na nagiging tao kundi ay nagiging isa nang makina.

Nagkuwento naman ng isang ispesipikong yugto sa kasaysayan ang “Ginugunitang Nagdaan: sa Pagbabangong-Puri” (Laksamana, 1910a). Tinukoy ng akda na ang panahon nang itinatag ang Katipunan ay isang panahong “itinuturing na masasamang tao ang mga nagtataglay ng liwanag” (p. 26). Malinaw ang paglalahad nito ng paghahari-harian ng panginoon sa alipin:

Angtakot, ang gitla sa mang-aapi, ay naging isa nang damdaming nag-ugat sa pagkatao ng mga alipin. Dahil sa kinagisnan, pinagkalakhan at pinagkatandaang pamamanginoon, ay waring namamatay na sa budhi pati kaliitliitang bugso ng galit, pati munting kapangahasang laban sa makapangyarihang dinidiyos. Ang pinuno ay kinikilalang di tablan ng pagkakasala, at ang sa kanya’y pagsunod, ang sa kanya’y pagtatapat at pag-ibig, ay pinaniniwalaang isang kabanalang gawa. Sa isa namang dako’y isang taksil, salarin at salanggapang, ang sa manglulupig ay magtangkang sumuway at makibaka...

Waring ang gayong pagkasindak sa pinuno ay isang karapatang inaaring matamis upang mabuhay; waring ang gayong pamamanginoon ay itinuturing na katutubong karapatan ng mga gaya nilang may *mababang uri* at *pagkatao* sa sangsinukob, at sila’y maging tao lamang upang alipin, gawing busabos ng mga *mahal na dugo*.” (p. 26, nasa orihinal ang diin)

Ngunit ang mga anak ng bayan ay hindi pahihintulatang manatiling api-pihan sa mahabang panahon. Ang dakilang layong “lagutin ang tanikalang gapos, huwag paalipin, magpakalaya” (Laksamana, 1910a, p. 26) ang siyang dahilan ng pagkasuklam ng mga mamamayan sa “pagyuko sa panginoon” (p. 26) at “Kapurihang niyuyurakan ng hari” (p. 26). Mga pangyayari rin ang magtutulak sa mga mamamayan na sila ay kumilos, “nangatutong mapoot, magalit, pumatay” at “mamuhunan ng buhay at dugo,” “tungo sa pagtubos sa kaalipnan” (p. 26).

Nangatutong, sa pamamagitan ng dahas ay itindig ang lugmok na Kapurihang niyuyurakan ng hari, sa kislap ng patalim ay paningningin ang katauhang kinalong ng mahabang gabi, sa dugo ay diligi’t papanariwain ang Katwirang nilanta ng mga tampalasang ang palagay sa sarili’y hindi malalabanang Diyos. (p. 26)

May ibang sanaysay na may mga tiyak na rekomendasyon upang maipakitang kayang pamunuan ng mga Filipino ang sariling bayan. Isa sa mga rekomendasyon ay ang pagpapatatag ng mga paaralang bayan sa sanaysay ni Gala (1910) na “Ang mga Paaralang Bayan: Dagdagan ang Gugol.” Isa pa ay ang pagbabantay sa kalayaan ng bayan kung saan ay malaki ang papel na ginagampanan ng mga manunulat at pahayagan, halimbawa sa “Isa sa Libo Nating Katungkulan” ni Aguilar (1913), at “Ang buhay ng pahayagan” ni Palma (1913).

Kinuwestiyon ng mga mamamahayag na ito ang kabihasnang ipinagmamalaki ng Estados Unidos. Ipinakipaglaban ng mga mamamahayag ang kakayahan ng mga Filipino na pamunuan at patakbuhan ang bansa sa sariling dunong at lakas. Sa kabuuan, ang ideolohiya ng dominasyon at manipulasyon ang mahigpit na kinalaban ng mga sanaysay na Tagalog sa *Renacimiento Filipino*.

3. Likas sa lahing Filipino ang katamaran at kamangmangan. Ito ang dahilan kung bakit naghihirap ang mga mamamayan, úrong ang ekonomiya, at kung bakit hindi umuunlad at uunlad ang Pilipinas.

Ang paglalarawan sa mga Filipino bilang isang lahi ng mga mangmang ay ginamit ng mga mananakop upang ang mga galamay ng kolonyalismo ay masinop na makapanghimasok sa lahat ng aspekto ng buhay Filipino. Ang paggigiit na ito sa tinatawag na kamangmangan ng mga Filipino ay isang kaakibat na ekspresyon lamang ng kaisipang may panginoon at may alipin.

Sa katunayan, pinabulaanan na ito ni Rizal sa kaniyang “Sobre la indolencia de los filipinos,” na isinerye sa *La Solidaridad* mula Hulyo 15 hanggang Setyembre 15, 1890 (Quirino & Hilario, 1924). Ang pagbangga sa hindi makatuturan at walang batayang katamaran at kamangmangan ng mga Filipino ay ipinagpatuloy ng ilang mga manunulat ng *Renacimiento Filipino*. Ang mga artikulong akin nang binanggit sa mga naunang seksyon ng kasalukuyang pag-aaral ay gayon ang mga tinurol. Subalit marami pa ring mga artikulo ang partikular na tumalakay sa mga usaping may kaugnayan sa mga manggagawa at ekonomiya.

Isa sa mga sanaysay na makatotohanang ipinakita ang pagkakalugmok ng mga manggagawa ay ang “Larawan ng Buhay: Gutom at Pananalat” ni Laksamana (1910d) sa sagisag-panulat na Fidel. Ito ay sinulat na parang isang maikling kuwento. Sinundan nito ang buhay ni Rufo, isang manggagawang nawalan ng trabaho nang magbawas ng mga tauhan sa pabrikang pinapasukan. Tatlong buwan na siyang palakad-lakad sa paghahanap ng mapapasukan.

Nang minsang malasing si Rufo ay noon niya ibinulalas ang kawalan ng pag-asang malaon na niyang kinikimkim: “Ano pa ang gagawin ko? Mabuti ngang ako’y malango, mahilo at ma...ulol, upang sa aking alaala’y maalis ang... lahat at lahat” (p. 27).

Dala ng kalasingan at matinding gutom ay hindi siya nakauwi; napalugmok siya sa daan kung saan siya dinampot ng isang pulis at ipiniit sa kulungan. Sa kulungan ay patuloy na nagsasalitang mag-isa si Rufo, isinisigaw ang pighati ng buhay na kaniyang sinapit: gutom, hirap, karalitaan at kung anu-ano pang katiwalian ng buhay. Dahil dito ay hinusgahan siyang baliw.

Habang siya ay nakapiit ay hinihintay naman siya ng kaniyang asawa at mga anak na noon ay “patuloy na dayukdok, walang makain sa gitna ng isang mayaman at maginhawang siyudad” (p. 27).

Hindi lamang inilarawan ng sanaysay ang kalagayan ng mga manggagawa noong panahong iyon; komentaryo rin ito sa kalakarang pang-ekonomiya ng bansa. Ang pagkakagayon ng mga mamamayan ay hindi dahil sa kanilang

katamaran kundi sanhi pa ng isang malawak na katiwaliang pang-ekonomiyang hindi makatwirang naghahati-hati sa mga mamamayan.

Sinalamin naman ng “Ang Kapalaran nang Manggagawa: Alay sa mga Kawal-Dalita” ng manunulat na may sagisag-panulat na Hercules (1910) ang pagkagahaman ng mga mamumuhunan, kapwa Filipino at dayuhan, sa ilalim ng isang sistemang nabubuhay sa pang-aalipin ng nakararaming maliliit. Binigyang-halaga ng sanaysay ang kapangyarihan ng mga manggagawa: “walang ibang nagpapakilos ng salapi ng mga mamumuhunan kundi ang inaalipusta nilang mga manggagawa” (p. 33). Sa kabilang dako ay ipinakita rin ng sanaysay ang isa pang anyo ng kapangyarihan ng mga manggagawa at ito ay ang kanilang pag-aaklas, sa anumang porma nito, laban sa dahas ng kapital. Ang argumentong ito ng sanaysay ay patotoo lamang sa paniniwala ng mga manunulat ng *Renacimiento Filipino* na hindi mangmang ang mga manggagawa, na alam nila ang dahilan ng kanilang pagkakalugmok at batid nila ang paraan ng pagputol sa tanikalang gumagapos sa kanila.

Isang sanaysay na lantarang sumalungat sa ibinibintang na kahinaan, katamaran at kamangmangan ng mga manggagawa ay ang “Katangian pa ñg manggagawang pilipino” ni Agustin (1913). Ang pagiging tahimik, marunong makibagay sa kalagayan at matiyagang pagpapasan ng pagod ay mga katangiang sa unang malas ay mga kahinaan subalit ito rin ang mga katangiang ginamit na puhunan ng mga manggagawa upang bakahin ang malalaking suliraning kanilang kinakaharap, lalo na noong panahon ng himagsikan.

Upang patunayang ang kahirapan ng bansa ay hindi dahil sa mga sinasabing likas na ugaling Filipino, tinalakay din sa *Renacimiento Filipino* ang higit na malawak na sanhi ng kahirapan ng bansa. Ito ang laman ng “Laban sa Kasabian ng Malalaki: Isang Kaparaanan sa Pagtatanggol” na sinulat ni Aguilar (1910b). Inihayag nito na ang “karaniwang nangyayari ngayon ay mga labanang tahimik, pipi at pailalim, hindi sa larangan ng pagpapatayan kundi sa larangan ng pangangalakal” (p. 23). Inilatag dito na ang isa sa mga sandatang maaaring gamitin ng mga maliliit ay ang boykoteo. Subalit ang boykoteong ito ay hindi lamang sa hindi pagbili ng mga dayuhang kalakal kundi iyong uri ng boykoteong “lumilikha, nagpapayaman sa puhunang sarili at ikinatutubo pa” (p. 23). Ang pagbibigay-tuon sa sariling lakas upang paunlarain ang ekonomiya ay ang idea ng tangkilikan na higit na tinalakay sa “Ang tunay na paglilingapan” (Laksamana, 1911a). Ayon rito, mahalagang patakbuin ang ekonomiya sa bisa ng tangkilikan na nagtataguyod ng mga sariling likha.

Tuwirang iginiit naman ng “Pag-asa at Pananalig” ni Laksamana (1911c) na ang mga nakakabagabag na pagbabagong pang-ekonomiya sa Pilipinas ay bunga ng mga patakarang ipinatutupad sa bansa: “Lumaganap na rito ang

malakas na galamay ng *trust*; nagbunga na ang pangpatay na pagpapalitan ng kalakal na inalisan ng ‘sello de garantia’; dinaranasan na (gayong di pa gaanong natatagalan) ang di akmang pamalakad sa kasalukuyang tayo” (p. 32, nasa orihinal ang idiin).

Isang lantarang pagtukoy sa pangangamkam ng mga kapitalistang mananakop sa yaman ng bayan ang siyang ginawa ng “Ang panahon ay ginto” na sinulat ni Laksamana (1912) sa sagisag-panulat na Diego Bantil. Ang katiwaliang ito ay nagbunga sa pakikipanuluyan ng mamamayang Filipino sa kanilang sariling lupa mismo, habang ang mga dayuhan ay patuloy na tinatamasa ang ginhawang sana ay ang mga Filipino ang nakikinabang. Muli, tulad ng iba pang mga artikulo, ay ibinandila ng sanaysay ang pagpapatibay at pagpapatatag ng katangiang taglay na ng mga mamamayan:

Ang kailangan lamang ay masuring pagsisiyasat, matalas na pangamoy at matalinong kaparaanan. Nguni’t ang kailangang lalo ay di iba, kungdi ang kanilang nalalaman nang lubos: lakas ng loob sa pakikitunggali, kapangahasang malaki sa pagpapagitna sa larangan ng buhay. (p. 1064)

Sa gitna ng tunggalian ng mga nang-aapi at inaapi ay mahalagang “ang maitim na anino ng kakahapunin ay dapat karimariman” (Palma, 1911, p. 23). Ito ang esensya ng sanaysay na “Iwan ang ‘Kahapon’: Patungkol sa 1 ng Mayo” ni Palma sa ilalim ng sagisag-panulat na Palaspas. Ipinanawagan nito na hindi dapat magwalang-bahala sa pag-aaglahi ng mga mapang-api at “nararapat ipagmalas ang pagkakaisa sa ikatutuklas ng katubusan” (p. 23). Dagdag ni Palma:

Ngayon ay panahon na kung bato ang ipukol ay bato rin ang pangganti, wala na sa ngayon yaong kung bato ang ihagis ay tinapay ang ibalik, ano pa’t sa ngayon ang nararapat ay kagat sa kagat, at suntok sa suntok kapag ang katwiran ay naaapi at ang karapata’y nahahamak. (p. 23)

Ang mahalaga, ayon kay Palma (aka Palaspas) sa kababanggit na sanaysay, ay “durugin ang isip sa pagtuklas ng ikalalaya, alalahaning ikaw ay may tungkulin at liban sa iyo’y walang makapagliligtas kundi ikaw rin” (p. 23).

Sa pangkalahatan, sa pamamagitan ng mga sanaysay ng *Renacimiento Filipino* ay binibigyan ng bagong hugis ang identidad ng mga Filipino habang binubura ang mga kasinungalingang ipinampipiit sa kamalayan ng mga mamamayan.

4. Ang Estados Unidos ang tagapagligtas ng Pilipinas. Mahalaga ang pagpasok nito sa ating bansa dahil hindi pa kayang magsarili ng Pilipinas. At ito ay maluwag sa loob na tinatanggap ng mga mamamayan dahil naglaho na ang apoy ng panghihimagsik ng mga Filipino.

Ang pagsasabing iniligtas ang Pilipinas ng Estados Unidos mula sa pananakop ng España ay isang malaking kabalintunaan. Subalit ang ganitong paniniwala ang ipinalaganap ng mga bagong mananakop na sinang-ayunan naman ng ilang ilustradong Filipino. Ito pa nga ang naging pundasyon ng tinatawag na 'special relations' sa pagitan ng Pilipinas at Estados Unidos. Ayon kay Constantino (1970):

Essentially, 'special relations' is based on the belief that the Americans took over control of our country in noble acceptance of a self-imposed obligation to educate us in order that we might later deserve independence. This belief in turn is based on the corollary conviction that, by and large, the Filipinos welcomed the American conquerors, that they wanted and needed American tutelage. The rationalization of American policy was therefore founded on two distinct but related premises:

- (1) that there was no substantial resistance to American rule, and
 - (2) that the Filipinos were then incapable of self-government.
- (p. 68)

Ipinunla ang paniniwalang ito sa kaisipan ng mga anak raw ng demokrasya:

In order to effect such a transformation and so win the support of the American public, the people had to be convinced of the following:

- 1) That the implantation of American sovereignty in the Philippines was in accord with the wishes and aspirations of the great mass of the Filipinos;
- 2) That the Filipinos were unprepared for self-government, thus making it a response to duty for the Americans to take the Filipinos under their wing.

How did the Republican administration try to prove these propositions? It had first, to belittle the resistance of the Filipinos, second, to malign the leaders of the independence struggle, and third, to use for effect willing accomplices among the Filipinos, representing them to be the legitimate leaders of the people. (p. 78)

Sa ganitong kontekto lumabas sa *Renacimiento Filipino* ang mga sanaysay na kabaligtaran ng mga tiwaling kaisipang binanggit sa itaas.

May makabuluhan nga bang pagbabagong naganap sa kalakhan ng mamamayang Filipino nang igiit ng Estados Unidos ang kanilang pagpasok sa ating bansa? Ito ang sinikap sagutin ng “Noon at Ngayon”⁵ ni Laksamana (1910f, 1910g) sa sagisag-panulat na Fidel. Sinundan ng artikulo ang pagbabalik ni Mamerto, isang “kawal ng bagong panahon” (p. 27) sa kaniyang ugat. Tahimik na pinag-aralan ni Mamerto ang bayang kaniyang pinanggalingan: ang kabukiran; mga kamag-anak, kaibigan at kanayon; at mga kasuotan, mga pag-uugali at ang iba pang manipestasyong pisikal ng kabihasan. Sa perokaril na sinasakyan ay napagtanto niyang “ang kabihasnay wala sa bukid, wala sa halamang batis at mina ng ginto; na sa mga bahay na bato sa ilanilang nararaanang mga *estacion* na may magagarang tayo at yari; na sa mga *expertong* gumagamot sa mga maysakit na hayop na pangsaka”⁶ (Laksamana, 1910f, p. 27, nasa orihinal ang diin). Maging mga kamag-anak na sumalubong sa kaniya ay “waring ni siya’t ni sila’y hindi rin nagsisipagbago” (p. 28). Matapos mamasid ang mga ganitong tanawin ay mabigat sa loob na nawika niyang ang kabihasan ay “wari’y pangsupil lungkot at pagbihis sa mga lumang ugali ng katauhang matanda na” (Laksamana, 1910f, p. 27).

Napagtanto rin ni Mamerto na ang pagkakasulong na nagaganap ay nakapagpapaurong pa ng katauhan: mga bagong pamamaraan ng pagsusugal na buhat sa dayuhan, pagkakalubog sa mga bagong utang, at pagkakailit ng lupa at bahay. Ang pinakamalalang pagbabagong kaniyang labis na ikinabahala ay ang pagtuturo ng wikang Ingles na unti-unting pumapatay sa wikang kinagisnan. Sa pagtatapos ay lumatay ang pangamba sa kaniyang isip: “Ano kayang hubog na damdamin at kalooban ang sa isang magiging mamamayang Pilipino bukas, na marunong ng wikang dayuhan, nguni’t hindi maalam bumasa sa sarili niyang wika?” (Laksamana, 1910g, p. 23).

Ganito ring pangamba sa kinabukasan ang dahilan ng pagbubuntong-hininga ng “Pagkamatay ng katutubong ugali?” na sinulat ng isang nagtago sa

sagisag-panulat na Leonidas (1910). Sa sanaysay ay binansagan niyang angkan ng *agila* ang mga *bagong hari* ng panahon (p. 31, nasa orihinal ang diin):

Samantalang lumalago't bumubulas ang binhing dito'y inihahasik ng mga *sahon*, samantalang kumakapal ang mga sumasamba sa bagong uri ng kabihansang mapaparam ang kaluluwa ng ating lahi, dahandahan namang malulunod sa dagat ng pagkapariwara ang dakila nating mithiin, ang dakilang hangad na maging bayang Malaya, may sariling tingkad at uri at makapangyarihan.

Samantalang ang *agila*, sa kaitaasan ng ating himpapawid ay mamamayagpag naman, tanda ng kanyang pagwawagi, ng kanyang paghahari sa lupaing ito ng Dulong Silangan. (p. 32, nasa orihinal ang diin)

Inilinaw sa mga sanaysay na ito na ang panghihimasok ng Estados Unidos sa bansa ay hindi upang ilitas ang Pilipinas, bagkus ay upang lalong ilubog ang mga mamamayan sa kumunoy ng kamangmangan sa kinagisnang kultura. Anumang postura ng kabihansan ay para sa iilan lamang at hindi para sa tunay na kapakinabangan ng bansa. Sa likod ng mga pagbabagong ito ay nakatago ang maitim at makasariling interes ng Estados Unidos sa bansa, matayog ang lipad, tulad ng agilang simbolo ng pamamayagpag ng kolonisador.

Habang hinihimay ng *Renacimiento Filipino* ang kolonyalistang budhi ng Estados Unidos ay ipinagpatuloy ng pahayagan ang pagtatanggol sa kakayahan ng Filipino na patakbuhan ang bansa sa sariling lakas at talino. Sa proseso ng pagbabalik-tanaw sa pagkakaisa at kabayanihan ng Filipino ay tuwirang iginiit ng pahayagan na nagliliyab pa sa puso ng mga mamamayan ang apoy ng himagsikang iniluwal ng Katipunan.

Bagamat may mga pagkakataong umigting ang pagkakawatak-watak ng mga Filipino tungo sa minimithing pagbabago dahil na rin sa pagtatraydor ng ilan ay hindi ito nangangahulugang nawawala ang pagkakaisa ng mga mamamayan. Ayon nga sa “Pangarap daw ang pagkakaisa” ni Laksamana (1910h), natatamo ang tagumpay sa pagkakaisang loob at kailangang maging bayani ngayon sa pinagkaisahang panghihimagsik.

Mas tuwiran ang panawagan ng sinulat ni Balmaseda (1913), ang “Ang naitutulong ng kapisanan sa ikatututo ng Bayan”: “Ang mga ganitong kakilakilabot na pangyayari ay malulunasan lamang ng isang dakilang gamut na magiging tapal

sa hapdi ng sugat upang makabahaw sa tagal ng pagtitiis ng kaawaawang lagay ng tao: ang lunas na ito ay ang ‘paghihimagsik’” (p. 1395).

Alalahaning ang *Renacimiento Filipino* ay nabuhay sa yugto ng ating kasaysayan kung kailan mahigpit na ipinagbabawal ng administrasyong Amerikano ang pagdidisplay ng anumang bagay na may kinalaman sa Katipunan —lalo na ang bandila ng Katipunan at bandila ng Pilipinas at iba pang insignia ng pagkakakilanlan ng himagsikang Filipino. Nakasaad ang pagbabawal na ito sa Act No. 1696 o mas kilala sa tawag na Flag Law (1907). Nakasaad sa batas na ito na ang sinumang mahuling may hawak o nagdisplay ng bandila at iba pang mga bagay na may kinalaman sa himagsikan ay maaaring maparusahan ng pagkakabilanggo. Tumagal ang batas na ito hanggang 1919 (Constantino, 1975).

Sinabi nina Constantino (1970) at Iletto (1979) na ipinagpatuloy pa rin ng mga maliliit na mamamayan ang minimithing kalayaan ng Katipunan sa balangkas ng pakikibakang tuwirang lumilihis sa balangkas ng pakikibakang sinasang-ayunan o pinahihintulutan ng mga Amerikano. Matatandaan ring ang panahon sa pagitan ng 1906 at 1913 ay saksi sa pagpatay sa mga anak ng Katipunan (Constantino, 1975; Iletto, 1979). Maging ang mga dating tauhan ni Hen. Emilio Aguinaldo na nabigyan ng kapangyarihan bilang gobernador sa kani-kanilang mga lalawigan noong 1907 ay sinasabing naging instrumento sa pagpapapatay sa mga natitirang katipunerong patuloy na ipinagtatanggol ang kalayaan (Antonio Abad, banggit sa Iletto, 1979):

In Bilibid Prison, from 1906 to 1913, hundreds of prisoners most of whom were members of the Katipunan were executed without public knowledge. Certain ilustrado leaders were aware of this but did not raise their voices in protest. (p. 171)

Bagamat natalakay na sa naunang bahagi ng pag-aaral na ito, mahalaga pa ring banggitin ang “Ginugunitang Nagdaan: Sa Pagbabangong Puri” (Laksamana, 1910a) upang patunayan lamang na hindi pa nawawala sa damdamin ng mga mamamayan ang mga aral ng himagsikan ng Katipunan. Sa pag-aalaala sa tagumpay ng Katipunan ay ipinahihiwatig ng sanaysay na kimkim pa rin ng mga mamamayan ang mithiin ng himagsikan at anumang oras ay maaari itong magliyb sa kanilang mga puso kung kinakailangang muling mamuhunan ng buhay at dugo.

Higit na pinagningas ni Laksamana (1910e) ang mga damdaming ito sa “Mga Aral na Tutupdin.” Sa pamamagitan ng pagsubaybay sa isang pangkaraniwang mamamayang nakinig sa mga talumpating inihandog sa dambana ni Bonifacio

ay inisa-isa ng sanaysay ang mga mahahalagang aral at kabayanihan ng dakilang anakpawis. At muling tumimo ang mga aral na ito na “tila mga balaraw sa kanyang mga laman” (p. 26).

Nagsabi sa mang-aaliping ang pang-aalipin ay masama, kasamasamaang gawa; nagturo sa aliping ang pagpapaalipin ay masama, kasamasamaan sa isang taong may puri. Nagsabi sa mang-aaping ang pang-aapi ay di gawang Dios; nagturo sa inaaping, huwag paapi, matutong gumamit ng katungkulang tao, karapatang tao at matuwid tao: magdamdam, gumanti, lumaban, magpakamatay. (p. 26)

Sa pagpapaalala ng sanaysay sa tungkulin sa bayan ay tila hinihimok ni Laksamana ang mga mamamayan na huwag hayaang buhusan ng malamig na tubig ng pag-aalinlangan ang apoy ng panghihimagsik na patuloy pa ring nagliliyab sa puso ng bawat isa upang ganap na “maging marangal” (p. 26).

Isang sanaysay na may hibo ng kuwento at tula ay ang “Lamig at Init (Dili-Dili),” muli ni Laksamana (1910c). Sa paggamit ng simbolismo at paralelismo ay epektibo nitong naipahayag ang magkatuwang ngunit magkatunggaling konsepto at realidad ng init at lamig sa ikapagpapatibay ng katwiran. Bagamat malamig ang panahong binabalot ng simoy-amihan, bagamat mainit ang mga pangyayaring pulitikal, bagamat tila ayaw na ng mga mamamayan ang apoy ng pananakop, hindi pa rin nawawaglit sa mga Filipino ang poot sa mga katiwalian ng panahon: “Malamig ang panahon. Ngunit ang mga kalooban, ang mga budhing nagmamatiyag ay nagbabaga, masimbuyo, mainit” (p. 28).

Hindi maipagkakailang pinaninindigan ng mga sanaysay na ito ang kalayaang iginiiit ng Katipunan at ang kalayaang patuloy pa ring iginigiit ng mga mamamayan. Higit sa lahat, pinatunayan ng mga sanaysay na ang kalayaang ibinabandila ng mga mananakop ay huwad, at tanging ang alab ng himagsikan ng Katipunan na nasa puso pa rin ng mga Filipino at ang patuloy na pagiging makabayan ang siyang maghahatid sa bansa sa liwanag ng katubusan.

Katapusang Hibik (at Himig) ng mga Napuputol na Kuwerdas

Sa pananalanta ng luma at makabagong kolonyalismo, ang journalismo—na isinusulong kong isa sa mga unang halimbawa ng makabayang sanaysay na Tagalog—ay ginamit ng ilang mamamahayag ng *Renacimiento Filipino* bilang sandata laban sa mga makapangyarihang industriya ng kamalayan ng mga mananakop. Ang mga journalistikong lathalain ng *Renacimiento*

Filipino na sinuri sa pag-aaral na ito ay matataguriang mga sanaysay na bumabaklas sa mga moog ng kolonyalismong itinudla sa kamalayan ng mga Filipinong kinumutan sa mahabang panahon ng pag-aalinlangan at panlilinlang. Ito ay mga sanaysay na bumubuwag sa mga matatayog na monumentong itinayo ng masalimuot na kasaysayang binusalan ng ilusyon. Mga sanaysay ito ng pagbabaklas sa panahon ng pagbuwag sa mga ubaning kamalayang nanalaytay sa dugo at kaluluwa ng mga Filipino. Higit sa lahat, mga sanaysay ito ng panibagong pagtatatag ng mga moog ng katotohanang maglililaw sa mga kaganapan sa bansa at sa binubuong pagkabansa ng mga Filipino.

Mga Pinagsanggunian

- Abadilla, A. G. (Ed.). (1950). *Mga piling sanaysay*. Manila: Inang Wika Publishing Company.
- Agoncillo, T. A. (1953). *Tagalog periodical literature*. Manila: Institute of National Language.
- Agoncillo, T. A. (1963). *The writings and trial of Andres Bonifacio*. Manila & Quezon City: Manila Bonifacio Centennial Commission at University of the Philippines.
- Agoncillo, T. A. (1990). *History of the Filipino people* (8th ed.). Quezon City: Garotech Publishing.
- Aguilar, F. (1910a). Ako ay ano? *Renacimiento Filipino*, 1(1), p. 23.
- Aguilar, F. (1910b). Laban sa kasabian ng malalaki: Isang kaparaanan sa pagtatanggol. *Renacimiento Filipino*, 1(7), pp. 23-24.
- Aguilar, F. (1910c). Lakas ng damdamin: Ang katiyagaa'y bunga ng pagkapalulong. *Renacimiento Filipino*, 1(2), pp. 23-24.
- Aguilar, F. (1913). Isa sa libo nating katungkulan. *Renacimiento Filipino*, 4(10), pp. 471-472.
- Agustin, D. S. (1913). Katangian pa ñg manggagawang pilipino. *Renacimiento Filipino*, (numero extraordinario), pp. 146-147.
- Almario, V. S. (1993). *Panitikan ng rebolusyon(g 1896): isang paglingon at katipunan ng mga akda nina Bonifacio at Jacinto*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Balmaseda, J. C. (1913). Ang naitutulog ng kapisanan sa ikabubuti ng bayan. *Renacimiento Filipino*, 3(136), pp. 1395-1396.
- Blount, J. H. (1913). *American occupation of the Philippines, 1898/1912*. New York and London: The Knickerbocker Press (reprint Manila: Solar Books, 1986).
- Brigandage Act (Act No. 518). An act defining highway robbery or brigandage, and providing for the punishment therefore. (1902). Mula sa <http://philippinelaw.info/statutes/act518-highway-robber-or-brigandage-act.html>.
- Burgos, J. (1864). To the Spanish people. In E. Quirino & V. M. Hilario (Eds.), *Thinking for ourselves: A collection of representative Filipino essays* (1924), (pp. 27-44). Manila: Oriental Commercial Company.
- Constantino, R. (Ed.). (1970). Origin of a myth. In *Dissent and counter-consciousness*. Quezon City: No publisher info.
- Constantino, R. (1975). *The Philippines: A past revisited*. Quezon City: Renato Constantino.
- Constantino, R. (1977). *Insight and foresight*. Quezon City: Foundation for Nationalist Studies.
- Constantino, R. (1986). Introduction to Filipiniana series. In R. Constantino (Ed.), *Filipiniana reprint series*. Metro Manila: Solar Publishing Corporation.
- Corpuz, O. D. (1989). *The roots of the Filipino nation, Volume II: Philippine Centennial, 1898-1998 Edition*. Quezon City: Aklahi Foundation, Inc.
- Covar, P. R. (1974). Ang pagtanggap ng samahang milinaryan kay Gat Dr. Jose P. Rizal. In P. M. Cruz & A. B. Chua (Eds.), *Himalay: Kalipunan ng mga pag-aaral kay Jose Rizal* (1991), (pp. 426-442). Manila: Sentrong Pangkultura ng Pilipinas.
- Covar, P. R. (1993). Kaalamang bayang dalumat ng pagkataong Filipino. *Diliman Review*, 41(1): 5-11.
- Cruz-Lucero, R. (1994). Essay. In R. C. Lucero & N. G. Tiongson (Eds.), *CCP encyclopedia of Philippine art, Volume IX: Philippine literature* (pp. 140-159). Manila: Cultural Center of the Philippines.

- de los Santos, E. (1913). A short history of Tagalog literature. In E. Quirino & V. M. Hilario (Eds.), *Thinking for ourselves: A collection of representative Filipino essays* (1924), (pp. 56-66). Manila: Oriental Commercial Company.
- Flag Law (Act No. 1696). An act to prohibit the display of flags, banners, emblems, or devices used in the Philippine islands for the purpose of rebellion or insurrection against the authorities of the United States and the display of Katipunan flags, banners, emblems, or devices and for other purposes. (1907). Retrieved from <http://philippinelaw.info/statutes/act1696-flag-law.html>.
- Gala, S. (1910). Ang mga paaralang bayan: Dagdagan ang gugol. *Renacimiento Filipino*, 1(5), p. 33.
- Galang, Z. M. (Ed.). (1936). *Encyclopedia of the Philippines, Volume 9*. Manila: P. Vera and Sons Company.
- Garcia, M. P. (Ed.). (1965). *Mga nobela at kuwentong Tagalog*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Hercules (1910). Ang kapalaran nang manggagawa: Alay sa mga kawal-dalita. *Renacimiento Filipino*, 1(23), pp. 33-34.
- Ileto, R. C. (1979). *Pasyon and revolution: Popular movements in the Philippines, 1840-1910*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Ileto, R. C. (1983). Rizal and the underside of Philippine history. In P. M. Cruz & A. B. Chua (Eds.), *Himalay: Kalipunan ng mga pag-aaral kay Jose Rizal* (1991), (pp. 480-521). Manila: Sentrong Pangkultura ng Pilipinas.
- Kalaw, M. M. (1926). *The development of Philippine politics, 1872-1920*. Manila: Oriental Commercial Company, Incorporated.
- Kalaw, M. M. (1939). *An introduction to Philippine social science*. Manila: Philippine Education Company.
- Laksamana, F. (1910a). Ginugunitang nagdaan: sa pagbabangong puri. *Renacimiento Filipino*, 1(22), pp. 26-27.
- Laksamana, F. (1910b). Kristong-Dios at Kristong Tao. *Renacimiento Filipino*, 1(23), pp. 23-24.
- Laksamana, F. (1910c). Lamig at init (dili-dili). *Renacimiento Filipino*, 1(19), p. 28.
- Laksamana, F. (or Fidel). (1910d). Larawan ng buhay: gutom at pananalat. *Renacimiento Filipino*, 1(1), pp. 22-27.
- Laksamana, F. (1910e). Mga aral na tutupdin. *Renacimiento Filipino*, 1(21), p. 26.
- Laksamana, F. (or Fidel) (1910f). Noon at ngayon (unang bahagi). *Renacimiento Filipino*, 1(12), pp. 27-28.
- Laksamana, F. (or Fidel) (1910g). Noon at ngayon (Ikalawang bahagi). *Renacimiento Filipino*, 1(13), pp. 22-23.
- Laksamana, F. (1910h). Pangarap daw ang pagkakaisa. *Renacimiento Filipino*, 1(18), pp. 24-25.
- Laksamana, F. (1911a). Ang tunay na paglilingapan. *Renacimiento Filipino*, 1(28), pp. 27-28.
- Laksamana, F. (1911b). Dios at katalagahan. *Renacimiento Filipino*, 1(32), p. 30.
- Laksamana, F. (1911c). Pag-asa at pananalig. *Renacimiento Filipino*, 1(26), pp. 32-33.
- Laksamana, F. (or Diego Bantil) (1912). Ang panahon ay ginto. *Renacimiento Filipino*, 3(78), pp. 1063-1064.
- Leonidas (1910). Pagkamatay sa katutubong ugali? *Renacimiento Filipino*, 1(15), pp. 31-32.
- Lumbera, B. (1984). The nationalist literary tradition. In B. Lumbera (Ed.), *Revaluation: Essays on Philippine literature, cinema and popular culture* (pp. 117-141). Manila: Index Press.

- Lumbera, B. (1986). *Tagalog poetry, 1570-1898: Tradition and influences in its development*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Lumbera, B. (2000). Ang sanaysay: Introduksyon. In B. Lumbera (Ed.), *Paano magbasa ng panitikang Filipino: mga babasahing pangkolehiyo* (pp. 3-9). Quezon City: University of the Philippines Press.
- Lumbera, B. & Lumbera, C. N. (1982). *Philippine literature: A history and anthology*. Metro Manila: National Book Store Incorporated.
- Majul, C. A. (1964). *Apolinario Mabini: Revolutionary*. Manila: National Historical Institute.
- Mojares, R. B. (1994). The American colonial and contemporary traditions. In R. C. Lucero & N. G. Tiongson (Eds.), *CCP encyclopedia of Philippine art, Volume IX: Philippine literature* (pp. 72-87). Manila: Cultural Center of the Philippines.
- Nofuente, V. L. (1996). Ang tulang pasalaysay sa panahon ng Amerikano, 1898-1928. In E. A. Ordoñez (Ed.), *Nationalist literature: A centennial forum* (1996), (pp. 33-52). Quezon City: University of the Philippines Press and PANULAT/Philippine Writers Academy. (Original work published 1981)
- Palma, E. C. (1994). Rafael V. Palma. In R. C. Lucero & N. G. Tiongson (Eds.), *CCP encyclopedia of Philippine art, Volume IX: Philippine literature* (p. 695). Manila: Cultural Center of the Philippines.
- Palma, P. (or Palaspas) (1911a). Iwan ng "kahapon": Patungkol sa 1 ng Mayo. *Renacimiento Filipino*, 1(40), p. 23.
- Palma, P. (or Palaspas) (1911b). Mga haka't kurokuro: Suliranin nang panahon. *Renacimiento Filipino*, 1(26), p. 23.
- Palma, P. (1913). Ang buhay ng pahayagan. *Renacimiento Filipino*, (numero extraordinario), p. 127.
- Quirino, E. & Hilario, V. M. (Eds.). (1924). *Thinking for ourselves: A collection of representative Filipino essays*. Manila: Oriental Commercial Company.
- Reconcentration Act (Act No. 781). An act amending Act Numbered One hundred and seventy-five, entitled "An Act providing for the organization of an Insular Constabulary and for the inspection of the municipal police," and Acts Numbered Six hundred and ten, Six hundred and eighteen, and Six hundred and nineteen amendatory thereof. (1903). Retrieved from <http://philippinelaw.info/statutes/act781.html>.
- Rafael, V. L. (1988). *Contracting colonialism: Translation and Christian conversion in Tagalog society under early Spanish rule*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Regalado, I. E. (1913). Ang ating banal na tungkulin. *Renacimiento Filipino*, (numero extraordinario), p. 128.
- Ronquillo, C. (or Crispin Resurreccion) (1910a). Tao. *Renacimiento Filipino*, 1(5), pp. 23-24.
- Ronquillo, C. (or Crispin Resurreccion) (1910b). Isang pagtatapat. *Renacimiento Filipino*, 1(9), p. 23.
- Salazar, Z. A. (1983). A legacy of the propaganda: The tripartite view of Philippine history. In Z. A. Salazar (Ed.), *Ethnic dimension* (pp. 107-126). Manila and Cologne: Counselling Center for Filipinos, Caritas and Association for the City of Cologne.
- Salazar, Z. A. (1997). Si Andres Bonifacio at ang kabayanihang Pilipino. *Bagong kasaysayan 2*. Quezon City: Palimbagan ng Lahi.
- Salazar, Z. A. (1999a). *Wika ng himagsikan, lengguwahe ng rebolusyon: Mga suliranin ng pagpapakahulugan sa pagbubuo ng bansa*. Quezon City: Palimbagan ng Lahi.
- Salazar, Z. A. (1999b). *Bagong Kasaysayan: Ang kartilya ni Emilio Jacinto at ang diwang Pilipino sa agos ng kasaysayan, volume 6*. Quezon City: Palimbagan ng Lahi.

- Sedition Law (Act No. 292). An act defining the crimes of treason, insurrection, sedition, conspiracies to commit such crimes, seditious utterances whether written or spoken, the formation of secret political societies, the administering or taking of oaths to commit crimes or to prevent the discovering of the same, and the violation of oaths of allegiance, and prescribing punishment therefor. (1901). Retrieved from <http://philippinelaw.info/statutes/act292.html>.
- Scott, W. H. (1982). History of the inarticulate. In W. H. Scott (Ed.), *Cracks in the parchment curtain and other essays in Philippine history* (pp. 18-27). Quezon City: New Day Publishers.
- Schirmer, D. B. & Shalom, S. R. (Eds.). (1987). *The Philippines reader: A history of colonialism, dictatorship, and resistance*. Quezon City: Ken Incorporated.
- The United States, plaintiff-appellee, vs. Martin Ocampo, Teodoro M. Kalaw, Lope K. Santos, Fidel A. Reyes, and Faustino Aguilar, defendants-appellants. G. R. No. L-5527, December 22, 1910. Retrieved from http://www.lawphil.net/judjuris/juri1910/dec1910/gr_l-5527_1910.html.
- Sinaganis. (1910). Tungkol sa mga kababalaghan. *Renacimiento Filipino*, 1(15), pp. 28-29.
- Tiamson, E. (1994). Fidel M. Reyes. In R. C. Lucero & N. G. Tiongson (Eds.), *CCP encyclopedia of Philippine art, Volume IX: Philippine literature* (pp. 722-723). Manila: Cultural Center of the Philippines.
- Tiamson, E. & Tiongson, N. G. (1994). Teodoro M. Kalaw. In R. C. Lucero & N. G. Tiongson (Eds.), *CCP encyclopedia of Philippine art, Volume IX: Philippine literature* (p. 646). Manila: Cultural Center of the Philippines.
- Tiongson, N. G. (1994). Faustino Aguilar. In R. C. Lucero & N. G. Tiongson (Eds.), *CCP encyclopedia of Philippine art, Volume IX: Philippine literature* (p. 506). Manila: Cultural Center of the Philippines.
- Tiongson, N. G. & Cruz-Lucero, R. (Eds.). (1994). *CCP encyclopedia of Philippine art, Volume IX: Philippine literature*. Manila: Cultural Center of the Philippines.
- Tiongson, N. G. & Picart, K. (1994). Lope K. Santos. In R. C. Lucero & N. G. Tiongson (Eds.), *CCP Encyclopedia of Philippine Art, Volume IX: Philippine literature* (pp. 743-744). Manila: Cultural Center of the Philippines.
- Veneracion, J. B. (1983-1984). Ang kasaysayan sa kasalukuyang henerasyon. *Historical Bulletin* 27-28, pp. 13-27.
- Zafra, G. S. (1993). "Muling Pagsilang:" *Ang sanaysay sa pagpupunla at pagluluwal ng nasyonalismo sa unang dekada ng kolonyalismong Amerikano*. Unpublished manuscript, University of the Philippines, Diliman, Quezon City.

Mga Tala

¹Pinasalamatan ko si Bienvenido Lumbera sa pagpapayabong ng dalumat na ang journalismong Tagalog sa *Renacimiento Filipino* ay maituturing na mga makabayang sanaysay sa panitikan ng Pilipinas. Nais ko ring pasalamatang ang kontribusyon ng aking mga kaklase sa kursong masteral noong 1993 sa Unibersidad ng Pilipinas tungkol sa kasaysayan ng sanaysay: Leo Zafra, Luna Sicat at Nenita Obrique. Nakatulong rin ang mga talakayan ko kay Ramon Guillermo sa mga bagay na ito. Pinasalamatan ko rin ang staff ng library ng Lopez Museum kung saan ko isinagawa noong 1993 ang aking pananaliksik sa mga sanaysay ng *Renacimiento Filipino*.

²Tingnan halimbawa ang Quirino & Hilaro (1924).

³History of the inarticulate

⁴*La Solidaridad* noong 1889 na pinamatnugutan nina Graciano Lopez Jaena at Marcelo H. del

Pilar; *Kalayaan* noong 1896 na pinamatnugutan ni Emilio Jacinto; *Republica Filipina* noong 1898 na pinamatnugutan ni Pedro A. Paterno; *El Heraldo de la Revolucion* at *La Independencia* noong 1898 na pinamatnugutan ni Antonio Luna; *El Nuevo Dia* na itinatag sa Cebu noong 1901 ni Sergio Osmeña; *El Renacimiento* kasama ang *Muling Pagsilang* noong 1901-1910 na sinulat ni Rafael Palma; at *Renacimiento Filipino* noong 1910-1913 na pinamatnugutan ni Martin Ocampo (Kalaw, 1926, 1939; Tiongson & Cruz,-Lucero, 1994; Zafra, 1993).

⁵Ang unang bahagi ay nailathala noong Setyembre 18 at ang ikalawang bahagi naman ay noong Oktubre 7, 1910.

⁶Ang *experto* rin ang baybay na ginamit sa orihinal.

EULALIO R. GUIEB III is an Associate Professor in the Department of Broadcast Communication of the U.P. College of Mass Communication. He teaches criticism, ethnography, development, drama script writing and qualitative research methods. His research interests include the politics of representation, history of the Filipino drama in Philippine television, political ecology, and ecological and legal anthropology (corresponding author: eulalio.guiebiii@mail.mcgill.ca).